

Л. І. ЗАМОРСЬКА. СОЦІАЛЬНА НОРМАТИВНІСТЬ: ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК З ПРАВОМ

Розкривається зміст соціальної нормативності з філософсько-правової точки зору, що є основою формування та функціонування як права в цілому, так і правової нормативності зокрема.

Ключові слова: соціальна норма, нормативність, соціальні зв'язки (процеси).

Раскрывается содержание социальной нормативности из философско-правовой точки зрения, которое является основой до формирования и функционирования как права в целом, так и правовой нормативности в частности.

Ключевые слова: социальная норма, нормативность, социальные святы (процессы).

Maintenance of social normativeness opens up from the philosophical-legal point of view that is basis to forming and functioning as a right for on the whole, so legal normativeness in particular.

Key words: social norm, normativeness, social copulas (processes).

Соціальна норма – цей прояв нормативності суспільного розвитку. Соціальні норми мають ряд специфічних ознак, які визначають їх нормативність, що обумовлює їх високі регулятивні можливості. Соціальна норма, що регулює поведінку людей у суспільстві, – це певний результат пізнання і переробки у свідомості людей відповідного досвіду поведінки, через який визначається оптимальний варіант, що завдає найменшої шкоди і найшвидше веде до поставленої мети¹.

У філософській і юридичній літературі нормативність часто трактується як властивість соціальних регуляторів (норм), що є не досить вірним. Нормативність є первинною, початковою властивістю соціальної матерії, що зумовлюється її внутрішньою потребою у впорядкованості і здатністю до самоорганізації. Нормативність характеризує як окремі соціальні зв'язки, так і увесь суспільний розвиток в цілому. Іманентна суспільству потреба у впорядкованості проявляється в нормативності суспільного розвитку.

Нормативність як невід'ємна характеристика соціальної матерії може мати різні форми об'єктивування, однією з яких (найважливішою, але не єдиною) і виступають соціальні норми. Соціальне призначення і характеристика соціальних норм похідні від соціальної нормативності в цілому. Така позиція простежується в роботах М.И. Бобневой, Е.Г. Липатова, Е.А. Лукашевой².

Автори, що досліджували проблеми нормативності, притримуються більш менш однакової позиції в оцінці чинників, що її, що характеризують. Так, В.І. Нижникєв до ознак соціальної нормативності відносить необхідність, загальність, типовість, повторюваність, залежність і обумовленість, упорядковуючу дію³. В.К. Бабаєв в якості ознак нормативності виділяє типовість соціальних зв'язків, їх загальність, обов'язковість, а також те, що нормативність є способом моделювання соціальних зв'язків⁴. А.Б. Венгеров і Н.С. Барабашева зазначають, що немає конкретних, чітких рамок для поведінки учасників суспільних відносин, і вони містять однаковий масштаб (міру) поведінки, тобто норму. Вони характеризуються неперсоніфікованістю адресата, обов'язковістю виконання і

© ЗАМОРСЬКА Любов Ігорівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави та права Чернівецького навчально-консультаційного центру Національного університету «Одеська юридична академія»

повторюваністю дії, наявністю санкції за порушення правил поведінки і так далі⁵. Їх регулююча дія спрямована на те, щоб отримати необхідний (встановлений) порядок суспільних стосунків, у тому числі, якщо це потрібно, за допомогою механізму соціального примусу.

Вказані характеристики також можна розглядати як ознаки нормативності.

Перш ніж перейти до представлення власної конструкції нормативності, нагадаємо, що нормативність розглядається нами як властивість соціальної матерії. Усі ознаки нормативності, про які йтиметься (типовість, імперативність і так далі), характеризують соціальні зв'язки (явища, процеси). Соціальні явища і процеси є нормативними, якщо відповідають наступним ознакам (які і виступають ознаками соціальної нормативності).

По-перше, повторюваність соціальних процесів, явищ, зв'язків. Вище вже відзначалося, що багатократна повторюваність певних актів діяльності - це особлива риса історичного процесу. Повторюваність явищ і подій виявляє внутрішню закономірність їх розвитку. Саме повторюваність актів соціальної діяльності зумовлює її властивості, одним з яких є нормативність. Повторюваність пов'язана з саморегуляцією суспільства, із стабільністю соціальних зв'язків, їх необхідністю, обумовленістю об'єктивними чинниками (економічними умовами, способом виробництва - передусім), із відносинами обміну. Це і є характеристиками соціальної нормативності як форми існування закономірностей соціального розвитку.

По-друге, наслідком цієї повторюваності є типовість соціальних зв'язків, яка є найважливіша характеристика нормативності. Соціальні зв'язки типові в тому плані, що вони нормальні з точки зору суспільства в цілому або соціального класу і, як наслідок, характерні для цієї спільності. Нормальність, соціальна прийнятність - невід'ємні характеристики будь-якої норми, нормативної регуляції в цілому. Однотипні, аналогічні соціальні зв'язки спочатку складаються емпірично, саме природно-необхідна повторюваність соціальних відносин і зв'язків дозволяє розцінювати їх як нормальні, соціально-прийнятні. А ця повторюваність призводить до типізації соціальних процесів і зв'язків. «Типовими суспільні відносини стають після закінчення досить тривалого часу, - пише В.К. Бабаєв, - коли кристалізується те загальне і стійке, що властиве їм»⁶.

По-третє, типовість зумовлює стабільність соціальних зв'язків. Нормативністю характеризуються лише ті соціальні зв'язки, які стійкі в тимчасовому відношенні, відтворюються знову і знову в певних типових формах і не залежать від незначних змін зовнішнього середовища. Певні соціальні зв'язки здатні до тривалого (потенційно - необмеженого) існування в часі завдяки тому, що відтворюють деякі найбільш значимі, необхідні (типові) характеристики соціальних процесів і явищ незалежно від привнесених, тимчасових, історично-скороминущих їх рис.

По-четверте, нормативність виражає спільність (чи загальність) соціальних зв'язків і явищ. «Загальність означає максимальну міру поширеності суспільних відносин, їх видів, варіантів серед членів суспільства, - пише В.К. Бабаєв. - При цьому міра поширеності соціальних зв'язків залежить від їх практичної корисності і доцільності та визначається передусім сферою матеріального виробництва»⁷. Масовість якого-небудь соціального процесу (явища, взаємозв'язки) вже сама по собі надає йому якість нормативності (бо відбиває і необхідність, і повторюваність, і соціальну прийнятність і так далі в цьому соціальному зв'язку).

Загальність, як правило, не слід розуміти буквально. Загальність соціальних

зв'язків, що типізуються, залежить від їх поширеності в певній соціальній спільності (суспільстві, соціальній групі). «Кожен з членів співтовариства, – вказує В. К. Бабаєв, – є або може стати учасником відносин, що типізуються, але хто саме, значення не має»⁸. Саме звідси витікає неперсоніфікованість, неконкретність адресата соціальної норми⁹.

Поширеність того або іншого типу соціальних зв'язків може бути різною, але у будь-якому випадку вони мають бути здатні чинити моделюючу дію на поведінку необмеженого (поіменно невизначеного) числа суб'єктів. Міра загальності і важливості стосунків визначає ієрархію соціальних норм (що особливо наочно проявляється в нормах юридичних), саме тому правові норми, як пов'язані з найбільш значимими громадськими стосунками, закріплюються в якості загальних, таких, що поширюються на усе суспільство в цілому.

По-п'яте, нормативність є способом вираження, моделювання типових, загальних і обов'язкових соціальних зв'язків¹⁰. Здатність до моделювання, відтворенню в соціальній практиці аналогічних соціальних взаємозв'язків є невід'ємною ознакою нормативних феноменів.

Нормативність завжди пов'язана з категорією регулювання. Нормативність – цей прояв природної і необхідної потреби суспільства у врегульованні окремих соціальних зв'язків. Функції регулювання виконуються специфічним (нормативним) способом: шляхом формування моделей, зразків, шаблонів поведінки в типових відносинах.

Будь-яке соціальне явище (процес, зв'язок) характеризується нормативністю, якщо воно здатне здійснювати моделюючу дію для належної поведінки суб'єктів, формувати в соціальній діяльності аналогічні зв'язки (явища, процеси), виступаючи тим самим орієнтуючим, направляючим, організуючим, упорядковуючим чинником в суспільній практиці.

Хотілося б особливо підкреслити значимість цієї ознаки соціальною нормативності. Саме на її основі якість нормативності можна визнати не лише за соціальними нормами як вираженими у відповідних формах правилами поведінки, але і за суспільними відносинами та суспільною свідомістю. Видається невірною позиція деяких авторів, що стверджують, що «стосунки нормативними бути не можуть» і набувають врегульованості тільки під впливом соціальних норм, які, – і тільки вони – володіють нормативністю¹¹. І відносини, і свідомість можуть служити орієнтиром в соціальній діяльності, направляти поведінку суб'єкта, моделювати її. Тільки в цьому випадку нормативність виступить у своїй вищій, найбільш абстрактній («розмитій») формі, а не в якості певного масштабу поведінки¹².

Так, у літературі виділяється регулятивна функція правосвідомості, яка проявляється в тому, що правосвідомість здатна, за певних умов, виступати регулятором суспільних відносин; вона виступає шляхом дії через вплив на поведінку людей. Іноді окремо виділяють функцію моделювання, яка виражається в можливості формувати відповідні моделі поведінки.

Отже, здатність чинити моделюючу дію на акти соціальної діяльності є, на нашу думку, невід'ємною і дуже важливою ознакою соціальної нормативності. До речі, здатність до моделюючої дії нормативності і соціальне регулювання можна розглянути як дві окремих, хоча і тісно пов'язані, ознаки соціальної нормативності.

У першому випадку важлива здатність нормативних явищ виступати зразком

або масштабом для відтворення в подальшій соціальній практиці аналогічних взаємозв'язків, а в другому – можливість цих явищ здійснювати упорядковуючу дію, усуваючи хаотичність і розбіжності актів соціальної діяльності.

При характеристиці моделюючої здатності нормативності важливо помітити і те, що норма означає межі та рамки поведінки. Створити модель соціального зв'язку – це означає, окрім іншого, встановити рамки соціальної діяльності. Модель соціальних зв'язків, процесів буде нормативною, якщо вона в певній формі відбиває їх типовість, загальність, обов'язковість¹³.

Наступною, шостою ознакою нормативності можна назвати обов'язковість (імперативність) нормативних моделей. Ця властивість зумовлюється загальністю нормативних зв'язків і звичай трактується як неухильність виконання припису. Очевидно, що обов'язковість як правовий феномен належить безумовно нормативності. В цьому випадку нормативність об'єктивувалася не у формі правил поведінки. І правосвідомість не здатна бути регулятором суспільних відносин в тому ж сенсі, що і право, оскільки правосвідомість не є загальнозначущим певним масштабом поведінки, яким є право. Нормативність правосвідомості – не те ж, що юридична нормативність (яка нерозривно пов'язана з формальною визначеністю, державною примусовістю і іншими властивостями позитивного права).

Регулятивна роль правосвідомості практично зводиться до ідеологічної дії. Проте, правосвідомість нормативна саме внаслідок того, що здатна здійснювати те, що регулює – в сенсі упорядковує – тобто, дія шляхом загальнонаправляючого, мотиваційного впливу на поведінку суб'єктів; а також внаслідок того, що вона формує моделі, правила поведінки, здійснюючи тим самим моделюючу дію. Нормативність найбільшою мірою проявляється в такій формі об'єктивування, як соціальна норма. Проте вважається, що ця ознака в тій чи іншій мірі властива будь-яким нормативним феноменам. Виражається вона в тому, що типові, сталі моделі соціальних зв'язків сприймаються як обов'язкові для відтворення за аналогічних умов. Обов'язковість нормативності витікає з інших її характеристик і зумовлюється передусім природною необхідністю.

Саме об'єктивна необхідність існування деяких соціальних зв'язків для підтримки основ суспільного порядку зумовлює той факт, що соціальна спільність розцінює їх як обов'язкові для відтворення. Ця обов'язковість диктується спрямованістю соціальної нормативності на усунення безладності, хаотичності соціальних зв'язків. Первинна імперативність витікає з первинної, об'єктивної сторони нормативності, а не з обумовленості об'єктивними вимогами соціального життя.

Нормативність вносить впорядкованість в стосунки людей, а оскільки суспільство – це продукт взаємодії людей, то без впорядкованості їх дій і стосунків воно просто перестає існувати. Тому нормативні моделі соціальних зв'язків обов'язкові в тому плані, що вони потрібні для самопідтримки суспільства.

Надалі, при виділенні різних форм нормативності, імперативний характер соціальних зв'язків зумовлюється вже не лише (і навіть не стільки) їх природно-необхідною природою, але і свідомо-вольовим, психологічним характером. Імперативність різних форм нормативності різна. Так, соціальні норми мають більшу обов'язковість в порівнянні з нормативністю свідомості або поведінки, оскільки вони (норми) створюються спеціально як правила, обов'язкові для виконання в певній ситуації. Усвідомлення необхідності обов'язкового відтворення поведінкових моделей для підтримки порядку призводить до того, що соціальна спільність надає якість імперативності (в певній мірі) і тим соціальним зв'язкам, які не

характеризуються первинною природною необхідністю (етикет, естетика, релігія). Тут імперативність соціальних зв'язків розуміється вже в тому плані, що суспільство (його частина, група) розцінює їх як обов'язкові (бажані) для відтворення, на основі чого суб'єкти сприймають певні соціальні установки як імператив. Розвиток суб'єктивного моменту нормогенези призводить до становлення ієрархії нормативних феноменів по мірі їх обов'язковості.

При цьому імперативність деяких соціальних правил вже до певної міри штучно моделюється. Так, юридичним нормам надається максимальна імперативність, що пов'язано з особливою значущістю регульованих цими номами відносин. Чим далі модельовані нормативні зв'язки стоять від природно необхідних, тим більшою мірою їх імперативність штучно встановлена. В цьому випадку імперативність нормативів вже безпосередньо зв'язується з якою-небудь формою соціальної примусовості.

Отже, первинна імперативність об'єктивна, обумовлена природною необхідністю; саме ця об'єктивна імперативність розглядається в якості ознаки нормативності як об'єктивного закону соціального розвитку.

Остання, сьома ознака нормативності, яку ми вважаємо необхідно виділити, – це соціальна примусовість. Примусовість означає обов'язкову негативну реакцію з боку суспільства, соціальної групи на поведінку, що відхиляється від моделі соціальних зв'язків, які типізуються.

Вище вже відзначалося, що примусовість нерозривно пов'язана з обов'язковістю нормативів. Деякі автори – можливо, і правильно, розглядають ці прояви нормативності як єдине ціле. В.К. Бабаєв, як один з небагатьох авторів, що займався проблематикою саме нормативності як універсальної соціальної характеристики, а не тільки соціальних норм) розрізняв внутрішню і зовнішню природу (сторону) обов'язковості соціальних правил. «Внутрішня природа обов'язковості проявляється в тому, що особа, знаючи типовість, поширеність, практичну доцільність певних відносин, їх варіантів, завзято використовує їх у своїй поведінці, переймається свідомістю необхідності їх виконання, – пише В. К. Бабаєв, – це прагнення стає внутрішнім переконанням, спонукальною силою поведінки, не нав'язаною ззовні». Зовнішня природа обов'язковості обумовлена «зовнішніми чинниками дії на психіку особи – переконанням і примусом». «Засоби забезпечення обов'язковості приписів в цьому випадку виходять від інших осіб, соціальних груп і організацій. При цьому, – підкреслює В.К. Бабаєв, – одним соціальним нормам вони властиві в більшій мірі, іншим – в меншій»¹⁴.

Таким чином, соціальна нормативність виступає як особлива, специфічна категорія соціальної реальності, яка характеризується наявністю таких основних ознак (рис), що властива саме їй, тобто це такі як : повторюваність соціальних процесів (явищ, зв'язків); типовість соціальних зв'язків у суспільстві; стабільність соціальних зв'язків; виражає спільність (чи загальність) соціальних зв'язків і явищ; вона є способом вираження, моделювання типових, загальних і обов'язкових соціальних зв'язків; вона характеризується обов'язковістю (імперативністю) нормативних моделей (зразків); їй належить соціальна примусовість.

1. *Заморська Л.І.* Відносно визначені норми права: поняття, структура, функції: Монографія / За заг. ред. А.А. Козловського. – Чернівці: Технодрук, 2010. – С. 9. 2. *Бобнева М.И.* Социальные нормы и регуляция поведения. – М., 1978. – С. 85. 3. *Ниженек В.И.* Советское право в системе нормативного регулирования социалистических обще-

ственных отношений. – Иркутск, 1973. – С. 10. **4.** *Бабаев В.К., Баранов В.М., Толстик В.А.* Теория государства и права в схемах и определениях. – М, 1998. – С. 81-82. **5.** *Венгеров А.Б., Барабашева Н.С.* Нормативная система и эффективность общественного производства. – М., 1985. – С. 14. **6.** *Нормы советского права.* Проблемы теории / Под ред. М.И. Байтина, В.К. Бабаева. – Саратов, 1987. – С. 81-82. **7.** Там само. – С. 82. **8.** Там само. – С. 83. **9.** *Шатков Г.Н.* Советские правовые нормы: Автореф. дис... канд. юрид. наук.- М., 1962. – С. 7. **10.** *Нормы советского права.* – С. 83. **11.** *Нижечек В.И.* Цит. работа. – С. 108. **12.** *Липатов Э.Г.* Нормативность правовых явлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 1996. – С. 11. **13.** *Нормы советского права..* – С. 88. **14.** Там само. – С. 85-86.